

Григоренко Т.В.

ЕТНОГРАФІЧНА ЛЕКСИКА В КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦЯ

Змістовий бік лексичних одиниць досліджується в руслі теорії номінації, етнолінгвістики, взаємодії мови та мислення, мови і культури, психолінгвістики (О.Мельничук, Р. Зорівчак, М. Кочерган, В. Русанівський, В. Жайворонок та ін.). Багаті традиції вивчення мають метафоризовані мовні одиниці — від розуміння “різного бачення” тієї самої речі до виявлення національно-культурного компонента в семантиці слова. Їхнє подальше вивчення зберігає свою актуальність, оскільки торкається недостатньо вивчених шарів лексики, які відображають духовну культуру народу. Виявлення і фіксація лексики з національно-культурною ознакою, в

тому числі безеквівалентної, визначення статусу національного компонента у структурі значення слова, способів його експлікації передбачає з'ясування особливостей відображення культурних явищ у мові, зокрема на матеріалі текстів українського фольклору - паремій, пісень, казок.

Відомо, що майже кожне слово як мовний знак символізує те чи інше явище дійсності. О. Потебня зазначав, що символізм від самого початку відрізняє людське мовлення від звуків тварин та вигуків [3, 79]. Моделювання етнопсихологічних явищ у їхніх зв'язках з мовною картиною світу неможливе без уживання етнографічного мовного матеріалу. Культурно-історичні конотації властиві етнографічним словам-поняттям, пізнаються звичайно з огляду на індивідуальний досвід мовця та на його культурне оточення. Про такі конотації неможливо дізнатися з тлумачних словників, які подають значення слова за узагальненою схемою. Ще менше інформації містить словник про можливості варіантних найменувань, які об'єднуються навколо повного етнографізму, що має в мові кілька версій, зокрема, версію розмовну, стереотипну, версію спеціальну, термінологічну (наукову) і версію ускладнено-метафоричну, властиву поетичній мові.

Символ, як і образ, може зароджуватися в глибинах мовлення ще до набуття словом нового значення. Людина має здатність творити символи з огляду на докільця, надаючи тим чи іншим виразам широкої перспективи, багатозначності, узагальнювальної сили, здатності репрезентувати цілі класи споріднених предметів або явищ. Соціум дає найменування денотативі, приписує його ознаки, властивості іншим предметам шляхом використання в мовленні таких одиниць, де первісний смисл того чи іншого компонента стає прозорим і водночас неоднозначним. Поступово такі вирази можуть зазнавати фразеологізації. Наступні покоління використовують їх у мовленні на основі "приписаних" смислів. Мовний колектив, не будучи в змозі пояснити зв'язок слів, приймає його на віру і визначає символічність [див. праці В. Бібіхіна, Е. Ільєнкова, К. Бутиріна, О. Лосева та ін.].

Відомо, що світ пізнається логічно та образно. На візуальні сприйняття накладаються асоціативні. Прикладами можуть слугувати фольклорні за походженням етнографізми. Мовні символи відтворюють метафоричний зміст висловлення. Виступаючи його основою, символ передає йому деякі свої властивості, багатство й сміливість змісту, особливий полісемантизм, семантичну перспективу, спрямовану у безкінечність. Відбувається своєрідний процес поєднання конкретного, ситуативного з загальним, глибоко філософським, універсальним. Це і робить символізовані мовні одиниці продуктивною частиною мовлення, зумовлює їх життя у різних функціональних стилях. Провідні ідеї щодо вивчення мовних одиниць, які ґрунтуються на символах (а на такій основі побудовано передусім усталені мовні звороти), висунув О.Потебня. У своїх працях він дав глибоку концептуальну інтерпретацію символів слов'янської народної поезії, в тому числі й на тлі відповідних сталих одиниць. Думки Видатного українського вченого було розвинуто у працях Л. Авксент'єва, Ю. Гвоздарьова, М. Демського, А. Івченка, В. Ужченка та ін.

Основою етнографізмів є такі типи вторинної номінації, як метафора та порівняння. Метафоричне переосмислення трапляється частіше, при цьому більшість досліджуваних виразів має розгалужену семантичну структуру (широкий спектр семантично похідних лексико- семантичних варіантів).

Різноманітність української народної традиції в обрядах, повір'ях, звичаях як комплексі духовної культури робить її незамінним джерелом для реконструкції міфологічних переконань і форм, для діахронічних міфологічних студій, для визначення динаміки розвитку окремих міфологічних систем, для їхнього етнічного, територіального та хронологічного прилучення до минулого. Коли йдеться про мовну семантику, передусім значення мовних одиниць (знаків), що сягають часто витоків етнокультури, торкаємося розв'язання найважливіших завдань етнолінгвістики, що орієнтує дослідника на розгляд співвідношення і зв'язку мови і духовної культури етносу, мови і народного менталітету, мови і народної творчості [5, 182]. Зв'язок слова зі звичаєм, міфом чи якоюсь іншою ланкою давньої української духовної культури може надати слову додаткової інформації, потрібної для його лінгвістичної стратиграфії. Як би не розмежовувалися мовознавчі, етнографічні, культурологічні чи інші науки, в них завжди буде спільна семіологічна основа.

Погляди на шляхи тематичної характеристики мовних одиниць зводяться до думки про накладання поняттєвої мережі на мовну систему й протилежної — про пошуки спільних аплікаційних площин, виходячи із структурування словом або фразеологічною одиницею (ФО) ієрархії парадигм "синонімічний ряд - семантична група - семантичне поле - тематична група - тематичне поле - ідеографічна група - ідеографічне поле - архіполе" (Ю. Прадід). Погоджуємося з Ю. Карауловим, який пише, що дослідження й побудову системи потрібно проводити знизу, тоді "... дослідник на певному етапі також отримує одиниці, співвідносні з логічними поняттями, але не тотожні їм" [3,60]. При цьому вважаємо більш адекватним для нашого дослідження шлях систематизації, що пролягає від слова до поняття.

Як відомо, найвищим ступенем абстрактності характеризується граматичне значення. Ідучи шляхом від системи до часткового, Ю. Гвоздарьов на першому етапі семантичної класифікації виділяє граматичні загальні класи (1,15-18), семантичні категоріальні ознаки яких організують універби (І. Стернін) метамови: субстанція, дія, почуття, якість, кількість, відношення, простір, час тощо.

З метою системного ідеографічного аналізу візьмемо культурно-конотовану номінацію (слово-символ) *хата*, аби виявити значеннєві відтінки цієї назви, а також особливості її вживання у сталих фольклорних мовних одиницях. У визначенні семантики слова та встановленні його концептосфери використовуємо методику, запропоновану польським ученим Є. Бартмінським. Вона полягає у зовнішньо-семантичній категоризації понять, які стоять за назвами, за принципом їх профілювання [6, 110]. Добре сформульоване визначення має охоплювати систематизовані дані щодо типових функцій мовної одиниці, її внутрішньої структури, позамовної віднесеності. Наприклад, для загальноновживаної номінації *хата* спробуємо створити типову орієнтовну модель рубрикації, або профілювання, використовуючи дані фольклорних джерел.

Найдорожчим місцем для українця є своя хата, але чужа також шанувалася: *Де будь, там будь, а свій кут не гудь* [4, 133].

В уявленні українця *хата* має бути побудована за всіма народними звичаями: *Найліпша хата крита, а сукмана шита* [4, 133]. Своє помешкання повинен мати кожен: *Бодай і пес свою хату мав!* [4, 133]. З хатою пов'язане як матеріальне, так і духовне життя: *Ваша хата, ваша й правда* [4, 133]; *Чия хата, того правда* (Пр., 133); *Не взявшиш за сокиру, хати не зробиш* [4, 133].

Хата завжди асоціювалася з матір'ю, тому до неї ставилися шанобливо: *Де хатка, там і паніматка* [4, 133]; *Дорогая тая хатка, де родила мене матка* [4, 134]; *Друга хатка - інша гадка* [4, 134]. Порядок у хаті вела господиня, тому оселя засвідчувала про рівень господарювання. Зазвичай у *хаті* українців має бути чисто, тому хатній бруд і нелад осуджувався: *В хаті наче гуси ночували* [4, 133]; *В хаті, як у віночку; хліб випечений, як сонце* [4, 133]; *В хаті, як у віночку, і сама сидить, як квіточка* [4, 133]; *У хаті в неї, як у віночку: хліб випечений, як сонце, сама сидить, як квіточка* [4, 133]; *В хаті, як у дзеркалі* [4, 133]; *В хаті, як у загаті* [4, 133]; *Де хата не метена, там двка не плетена* [4, 133].

Концепт *хата* з різних боків розвиває найширші асоціативні зв'язки:

- зовнішній вигляд: *Живеш, як у решеті; відки вітер не подме, то повна хата холоду* [4, 133] ;
- будівництво власної хати як важлива подія в житті: *Зимою й собака хату ставить* [4, 134]; *І собака каже: щоб літа діждати, то буду хату будувати* [4, 134]; *З хати димом, а з двору вітром* [4, 134];
- добротність або незахищеність житла: *Купуй хату криту, а свиту шиту* [4, 134]; *Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена* [4, 134];
- домашнє вогнище: *Хата - не ворог, коли не запалиш, то не згорить* [4, 134];
- життя серед людей: *За людьми і хата не згорить* [4, 134]; *Коли з топлої хатиїде, то йдвері кидає* [4, 134];
- мир і злагоду в оселі: *Люди добрі, хата тепла* [4, 134]; *Люди добрі, хата тепла, чого їхать, чом не зостатся* [4, 134];
- бідність і злидні: *На хата й хата, як топить нічим* [4, 134]; *На льоду тільки дурний хату ставить* [4, 134]; *Нарозтвір стоїть лише пуста хата* [4, 134]; *Нестатки гонять з хатки* [4, 134];
- домашній затишок або його відсутність: *Така хата тепла, що спотієш дрижачи* [4, 135]; *У нас вітер хату мете, сонечко хліб пече, вода сама летється, все гаразд ведється* [4, 135]; *Холодно в хаті, що й собаку не вдержиш* [4, 135];
- пустка: *Пахне пустою в хаті* [4, 135]; *Пустка така, що вітер по хаті гонить* [4, 135]; *Пуст хата смердить* [4, 135]; *Пусто в хаті, хоч ціном молоти* [4, 135];
- гостина: *По хаті ходить, а дверей не знайде* [4, 135]; *То люди не нашої хати* [4, 135]; *Чим хата багата, тим і рада* [4, 135];
- відлюдність, обмеженість світосприймання: *Із хати світа не оглянеш* [4, 134]; *Моя хата скраю* [4, 135] .

Символіка хати тісно пов'язана з опозицією *свій/чужий* (*своя хата/чужа хата, дома/не дома*): *В своїй хаті й угли (кути) помагають* [4, 136]; *У своїй хаті і кочерга помагає* [4, 136]; *В своїй хаті кожний пан* [4, 136] ; *В своїй хаті легше умирати* [4, 136].

Символіку слова *хата* увиразнюють синоніми дім (домівка): *В чужому домі будь привітливий, а не примітливий* [4, 138]; *Домівка - не ворог, коли не прийдеши, завжди прийме* [4, 138].

Отже, ідеографічний опис обраного об'єкта, слід, на нашу думку, здійснювати шляхом від мовної одиниці до поняття, оскільки такий аспект дослідження дозволяє охопити об'єкт у всьому

обсязі й простежити ідеографічну зумовленість ФО компонентним складом. Символіка зумовлює не лише смислову структуру виразу, а і його експресивну та стилістичну тональність. Вступаючи в лексичні й синтетичні відношення з іншими словами, слово *хата* передає своє символічне значення цілому словосполученню (чи виразу), що сприяє, поряд з іншими факторами, його перетворенню на усталене (*своя (рідна) хата, чужа хата, чужий дім, рідна домівка*). Мовний концептуальний символ хата, ґрунтуючись на предметній символіці, став образно-смисловим центром багатьох фразеологізованих одиниць реченнєвого типу.

Підсумовуючи, скажемо, що реконструювання фразеологізмів, які містять в складі етнографічну лексику, ґрунтується на національно орієнтованих формах вираження. Народне образне уявлення може зазнавати змін і перетворень, але залишається основотворчим компонентом фраземної семантики, її структурованим елементом, а отже, потенційним засобом формування етнокультурної картини світу.

У народній фразеології узагальнюється не тільки широкий досвід народу, а й відображаються соціальні відносини різних історичних періодів. Так чи інакше, народна фразеологія в її метафорично-символічній організації ґрунтується на національно орієнтованих формах вираження. Саме тому, як видається, актуальним є створення фразеологічної картини світу, виробленої українським етносом.

Список використаних джерел

1. Гвоздарев, Ю. А. Слова-символы как компоненты фразеологических единиц / Ю. А. Гвоздарев // Фразеологизм и слово в русском языке: (межвузовский сборник научных трудов). — Ростов-на-Дону. - 1983. - С. 26-34.
2. Караулов, Ю. Н. Структура лексико-семантического поля/ Ю. Н. Караулов // Филол. науки. - 1972.-№1.-С. 57-68.
3. Потєбня, А. А. Слово и миф / А. А. Потєбня - М.: Правда, 1989, - 622 с,
4. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / ;упоряд. М. М. Пазяк. - К.: Наук, думка, 1989. - 480 с.
5. Уфимцева, А. А. Роль лексики в познании человеком действительности и в функционировании языковой картины мира / А. А. Уфимцева// Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988. — С. 108-140.
6. *Amerykanska antropologia kognitywna.* — Warszawa: Instytut kultury, 1996. — 298 s.

Анотація. У статті значною мірою акцентується увага на дослідженні номінативних одиниць на позначення реалій народної духовної культури, зокрема принагідно вивчається внутрішня форма слів на позначення культурних реалій як інструменту типологічного аналізу лексико-семантичних систем, засіб виявлення національної своєрідності відображуваних мовою концептуальних образів-понять, що в сукупності своїх складників сприяє творенню концептуальної та національно-мовної картин світу. Українська етнографічна лексика залишається маловивченою.

Ключові слова: *концепт, етнографізм, культурно-історичні конотації, символ, етнокультурна, культурно-конотівана номінація.*

Summary. *The article deals with the problem of the nominative units denoting reality of folk spiritual culture. The underlying form of the verbs denoting cultural reality as the instrument of typological analysis of lexico-semantic systems, means of revealing the national peculiarity of the denoted images-notions are investigated. The Ukrainian ethnographic vocabulary is to be studied.*

Keywords: *concept, ethnohrafizm, culturaland historical connotations, the symbol, ethnocultural, cultural connotation nomination.*